QADIMGI TURKIY YOZMA MANBALARDA SINTAKTIK BIRLIKLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Muminova Umida Qarshiyevna
Termiz davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.f.d(PhD)
umuminova622@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadimgi turkiy yozma manbalarda uchraydigan sintaktik birliklarning funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida O'rxun Enasoy bitiklari, qadimgi uyg'ur yozuvi yodgorliklari hamda boshqa turkiy yozma manbalardagi gap qurilishi, sintaktik munosabatlar va grammatik birliklarning qo'llanish holatlari lingvistik nuqtai nazardan o'rganildi. Shuningdek, sintaktik birliklarning matn tarkibidagi vazifasi, semantik yuklamasi hamda kommunikativ ahamiyati yoritildi. Tadqiqot natijasida qadimgi turkiy til sintaksisining o'ziga xos jihatlari, sodda va murakkab gaplarning struktur xususiyatlari hamda sintaktik vositalarning funksional imkoniyatlari aniqlashtirildi. Maqola tarixiy tilshunoslik, turkiy tillar sintaksisi va yozma manbalarni lingvistik tadqiq etish masalalariga oid ilmiy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: qadimgi turkiy til, yozma manbalar, sintaktik birlik, funksional-semantik xususiyat, gap qurilishi, O'rxon Enasoy bitiklari, turkiy til sintaksisi, lingvistik tahlil.

Abstract. This article analyzes the functional-semantic features of syntactic units found in ancient Turkic written sources. During the research process, the sentence structure, syntactic relations, and the usage of grammatical units in the Orkhon-Enisei inscriptions, ancient Uyghur written monuments, and other Turkic written sources were studied from a linguistic perspective. In addition, the role of

syntactic units within the text, their semantic load, and communicative significance were clarified. As a result of the study, the specific features of the syntax of the ancient Turkic language, the structural characteristics of simple and complex sentences, and the functional possibilities of syntactic means were identified. The article contributes to enriching scientific views related to historical linguistics, the syntax of Turkic languages, and the linguistic study of written sources.

Keywords: ancient Turkic language, written sources, syntactic unit, functional-semantic feature, sentence structure, Urkhon Enisei inscriptions, Turkic syntax, linguistic analysis.

Аннотация. В данной статье анализируются функционально-семантические особенности синтаксических единиц, встречающихся в древнетюркских письменных памятниках. В процессе исследования с лингвистической точки зрения были изучены структура предложений, синтаксические отношения и особенности употребления грамматических единиц в Урхуно Енисейских надписях, памятниках древнеуйгурской письменности и других тюркских письменных источниках. Также освещены функции синтаксических единиц в составе текста, их семантическая нагрузка и коммуникативное значение. В результате исследования были выявлены специфические особенности синтаксиса древнетюркского языка, структурные характеристики простых и сложных предложений, а также функциональные возможности синтаксических средств. Статья способствует обогащению научных взглядов, связанных с историческим языкознанием, синтаксисом тюркских языков и лингвистическим исследованием письменных источников.

Ключевые слова: древнетюркский язык, письменные источники, синтаксическая единица, функционально-семантическая особенность, структура предложения, Урхуно Енисейские надписи, синтаксис тюркских языков, лингвистический анализ.

Turkiy xalqlarning qadimiy yozma merosi nafaqat tarixiy-madaniy manba, balki til taraqqiyotining muhim bosqichlarini o‘zida mujassamlashtirgan lingvistik hodisa sifatida ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, qadimgi turkiy yozma manbalarda uchraydigan sintaktik birliklar, ularning struktur tuzilishi, funksional imkoniyatlari va semantik xususiyatlarini o‘rganish turkiy tillar tarixiy sintaksisini tadqiq etishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bugungi kunda tilshunoslikda grammatik birliklarni faqat shakliy jihatdan emas, balki ularning kommunikativ vazifasi, matn tarkibidagi funksiyasi va semantik yuklamasi asosida tadqiq etish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Shu jihatdan qadimgi turkiy yozma manbalarni funksional-semantik aspektda o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Qadimgi turkiy yozma manbalar, xususan, O‘rxun Enasoy bitiklari, qadimgi uyg‘ur yozuvi yodgorliklari, “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk” kabi nodir asarlar turkiy tillarning shakllanishi va taraqqiyotini o‘rganishda muhim manba vazifasini bajaradi[1;145] Ushbu manbalarda qo‘llangan sintaktik birliklar o‘zining ixchamligi, mazmuniy sig‘imi hamda nutqiy ta’sirchanligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, gap qurilishidagi mantiqiy izchillik, predikativ munosabatlarning ifodalanishi hamda sintaktik vositalarning matn mazmunini shakllantirishdagi roli tarixiy sintaksis nuqtai nazaridan alohida qimmatga ega. Tilshunos olim A.N. Kononov turkiy tillar sintaksisini tahlil qilar ekan, qadimgi turkiy yodgorliklarda gap qurilishi sodda shaklda ko‘rinsa-da, ular murakkab semantik munosabatlarni ifodalash imkoniyatiga ega ekanligini ta’kidlaydi[1;123] Olimning fikricha, turkiy

tillardagi sintaktik birliklarning taraqqiyoti xalqning tafakkur tarzi va nutq madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir. Shuningdek, S.Ye. Malov qadimgi turkiy yozma manbalarni o'rganishda sintaktik konstruksiyalarning tarixiy rivojlanishiga e'tibor qaratib, ularning keyingi davr turkiy tillari sintaksisiga sezilarli ta'sir ko'rsatganini qayd etadi[2;72] Qadimgi turkiy til sintaksisi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda asosan grammatik shakllarning struktur tavsifi ustuvorlik qilgan bo'lsa, bugungi zamonaviy tilshunoslikda sintaktik birliklarni funksional-semantik jihatdan tadqiq etish muhim metodologik yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Chunki har qanday sintaktik birlik faqat grammatik hodisa emas, balki ma'lum kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi semantik vosita hamdir. Shu sababli qadimgi yozma manbalardagi sodda va murakkab gaplar, uyushiq bo'laklar, bog'lovchi vositalar hamda predikativ birliklarning funksional imkoniyatlarini aniqlash tarixiy tilshunoslik uchun muhim ilmiy natijalarni beradi[3;56]. Mazkur maqolada qadimgi turkiy yozma manbalarda uchraydigan sintaktik birliklarning funksional-semantik xususiyatlari lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida sintaktik birliklarning matn tarkibidagi o'rni, ularning mazmun shakllantirishdagi vazifasi, kommunikativ ahamiyati hamda struktur xususiyatlari ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, qadimgi turkiy sintaksisning hozirgi turkiy tillar sintaktik tizimi bilan uzviy bog'liqligi ham qiyosiy aspektda ko'rib chiqiladi. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda qadimgi turkiy yozma manbalardagi sintaktik birliklar nafaqat grammatik shakl sifatida, balki funksional-semantik hodisa sifatida ham tadqiq etiladi. Tadqiqot natijalari turkiy tillar tarixiy sintaksisi, matn lingvistikasi hamda funksional grammatika yo'nalishidagi ilmiy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.

Qadimgi turkiy yozma manbalar turkiy xalqlarning nafaqat tarixiy va madaniy taraqqiyotini, balki ularning til tizimi shakllanishining muhim bosqichlarini ham aks ettiradi. Ushbu manbalarda qo'llangan sintaktik birliklar qadimgi turkiy tilning grammatik qurilishi, nutqiy tafakkuri hamda kommunikativ imkoniyatlarini o'rganishda muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi. Ayniqsa, O'rxun Enasoy bitiklari, qadimgi uyg'ur yozuvi yodgorliklari va boshqa yozma manbalarda sintaktik qurilmalarning funksional-semantik xususiyatlari turkiy tillar tarixiy sintaksisining o'ziga xos jihatlarini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi[4;87]. Qadimgi turkiy yozma manbalarda sintaktik birliklarning qo'llanishi asosan matnning mazmuniy yaxlitligini ta'minlash, fikrni ixcham va ta'sirchan ifodalashga xizmat qilgan. Bu davr matnlarida sodda gaplar faol qo'llanib, ular orqali muallifning asosiy kommunikativ maqsadi aniq va lo'nda shaklda ifodalangan. Xususan, O'rxun bitiklarida uchraydigan "*Türük bodun yok bolmazun*" kabi gaplarda sodda sintaktik qurilish orqali kuchli semantik mazmun ifodalangan. Bunday birliklar nutqning ta'sirchanligini oshirish bilan birga, matnning siyosiy va ijtimoiy mohiyatini ham ochib bergan. Tilshunoslikda sintaktik birliklarning funksional-semantik tabiati ularning faqat grammatik shakl sifatida emas, balki muayyan kommunikativ vazifani bajaruvchi vosita sifatida ham o'rganilishini talab etadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, qadimgi turkiy yozma manbalarda qo'llangan gap konstruksiyalari ma'lum nutqiy maqsadni amalga oshirishga xizmat qilgan. Jumladan, buyruq mazmunidagi gaplar hukmdorlik mavqeini ifodalashda, darak gaplar tarixiy voqealarni bayon qilishda, undov xarakteridagi birliklar esa hissiy-ta'sirchan mazmunni kuchaytirishda faol qo'llangan. Qadimgi turkiy matnlarda sodda gaplar bilan bir qatorda murakkab sintaktik konstruksiyalar ham muhim o'rin egallaydi. Murakkab gaplar asosan

sabab-natija, payt, shart va izohlash munosabatlarini ifodalash uchun xizmat qilgan. Ayniqsa, ergash gapli qo‘shma gaplarning qo‘llanishi qadimgi turkiy tafakkurning mantiqiy va tizimli xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Masalan, O‘rxun bitiklaridagi ayrim jumlalarda voqea-hodisalar o‘rtasidagi sababiy bog‘lanish grammatik vositalar orqali aniq ifodalangan. Bu esa qadimgi turkiy til sintaksisining rivojlangan tizimga ega bo‘lganidan dalolat beradi.

Sintaktik birliklarning funksional imkoniyatlari matn tarkibida yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Qadimgi turkiy yozma manbalarda gaplarning ketma-ket joylashuvi, sintaktik parallelizm hamda takroriy konstruksiyalar matnning stilistik yaxlitligini ta’minlagan. Ayniqsa, parallel sintaktik qurilmalar nutqning poetik va ritorik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Bu holat ko‘proq yodnoma xarakteridagi matnlarda uchraydi. Masalan, bir xil sintaktik qolipda qurilgan gaplar orqali hukmdorning faoliyati, xalqning holati yoki tarixiy voqealar izchil ravishda bayon qilingan. Qadimgi turkiy yozma manbalarda predikativlik kategoriyasi ham muhim sintaktik hodisalardan biri hisoblanadi. Predikativ munosabat gapning asosiy grammatik va semantik markazini tashkil etgan. Ega va kesim o‘rtasidagi munosabat ko‘pincha ixcham shaklda ifodalangan bo‘lib, ayrim hollarda ega tushirib qoldirilgan holda ham mazmun anglashilgan. Bu esa qadimgi turkiy tilning kontekstual semantik imkoniyatlari keng bo‘lganini ko‘rsatadi. Tilshunos A.N. Kononovning ta’kidlashicha, qadimgi turkiy yodgorliklarda kesimning yetakchi sintaktik mavqega egaligi gap mazmunining markazlashuviga xizmat qilgan [1;97]. Shuningdek, qadimgi turkiy matnlarda uyushiq bo‘laklarning qo‘llanishi ham sintaktik tizimning muhim elementlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Uyushiq birliklar yordamida predmet, harakat yoki belgining ketma-ket sanab o‘tilishi matnning semantik kengayishini ta’minlagan. Ayniqsa, tarixiy voqealarni

tasvirlashda yoki hukmdor faoliyatini ifodalashda uyushiq kesimlar faol ishlatilgan. Bu esa matnning dinamik xarakterini kuchaytirgan. Qadimgi turkiy yozma manbalarda bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning keng qo‘llanishi ham diqqatga sazovor hodisalardan biridir. Bog‘lovchisiz sintaktik qurilmalar fikrning tezkor va ixcham ifodalanishiga xizmat qilgan. Bunday gaplarda semantik munosabat asosan intonatsiya va mazmuniy izchillik orqali anglashilgan. Bu holat qadimgi turkiy tilning sintaktik iqtisod tamoyiliga asoslanganligini ko‘rsatadi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, qadimgi turkiy yozma manbalardagi sintaktik birliklar hozirgi turkiy tillar sintaktik tizimi bilan uzviy aloqadorlikka ega[4;32]. Ayrim grammatik konstruksiyalar shaklan o‘zgarishga uchragan bo‘lsa-da, ularning funksional-semantik mohiyati saqlanib qolgan. Masalan, sabab, payt yoki shart munosabatlarini ifodalovchi ayrim sintaktik modellar hozirgi o‘zbek tilida ham faol qo‘llanadi. Bu esa turkiy tillar sintaksisida tarixiy davomiylik mavjud ekanligini ko‘rsatadi. Demak, qadimgi turkiy yozma manbalardagi sintaktik birliklarning funksional-semantik xususiyatlarini o‘rganish nafaqat tarixiy sintaksis masalalarini yoritishda, balki turkiy tillarning bugungi grammatik tizimini chuqurroq anglashda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur birliklarning struktur va semantik tabiati turkiy xalqlarning qadimiy tafakkur tarzi, nutq madaniyati hamda til taraqqiyoti haqida muhim ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Qadimgi turkiy yozma manbalarda uchraydigan sintaktik birliklarning funksional-semantik xususiyatlarini o‘rganish turkiy tillar tarixiy sintaksisining shakllanish bosqichlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qadimgi turkiy til sintaktik tizimi sodda grammatik qurilmalar yig‘indisidan iborat bo‘lmay, balki mazmuniy va kommunikativ

jihatdan mukammal shakllangan tizim hisoblangan[5;132]. Ayniqsa, O'rxun Enasoy bitiklarida uchraydigan sintaktik konstruksiyalar nutqning ixchamligi, semantik aniqligi hamda ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Tahlillar davomida qadimgi turkiy matnlarda sodda va murakkab gaplarning o'zaro uyg'un holda qo'llanganligi, predikativ munosabatlarning aniq ifodalanganligi hamda bog'lovchisiz qo'shma gaplarning faol ishlatilganligi kuzatildi. Bu holat turkiy tillar sintaksisida fikrni qisqa, lo'nda va mazmunli ifodalash tamoyili qadimdan mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Shuningdek, sintaktik birliklarning matn tarkibidagi funksiyasi faqat grammatik vazifa bilan cheklanmay, uslubiy va kommunikativ ahamiyat ham kasb etgani aniqlandi. Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat sifatida qadimgi turkiy yozma manbalardagi ayrim sintaktik modellarning hozirgi turkiy tillar, xususan, o'zbek tili sintaktik tizimida ham saqlanib qolganligi qayd etildi. Bu esa turkiy tillar taraqqiyotida tarixiy uzviylik va grammatik davomiylik mavjudligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ayrim sintaktik birliklarning vaqt o'tishi bilan struktur jihatdan o'zgarishga uchrashi til taraqqiyotining tabiiy qonuniyati sifatida baholandi.

Qadimgi turkiy yozma manbalarda sintaktik birliklarning funksional-semantik xususiyatlarini tadqiq etish turkiy tillar tarixiy sintaksisini chuqurroq anglash imkonini beradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, qadimgi turkiy til sintaktik tizimi o'zining struktur mukammalligi, mazmuniy sig'imi va kommunikativ imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Yozma manbalarda qo'llangan sodda va murakkab gaplar, predikativ birliklar, uyushiq bo'laklar hamda bog'lovchisiz sintaktik qurilmalar matnning semantik yaxlitligini ta'minlashda muhim vazifa bajargan. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda sintaktik birliklar nafaqat grammatik vosita, balki muhim

kommunikativ va uslubiy unsur sifatida ham namoyon bo'lgan. Ayniqsa, gap qurilishidagi ixchamlik, mantiqiy izchillik va semantik aniqlik qadimgi turkiy tafakkurning yuksak darajada shakllanganidan dalolat beradi. Bu holat turkiy xalqlarning nutq madaniyati va til taraqqiyoti tarixini o'rganishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, maqola doirasida qadimgi turkiy sintaktik birliklarning ayrim xususiyatlari hozirgi turkiy tillar sintaksisida ham saqlanib qolganligi aniqlandi. Bu esa turkiy tillarning tarixiy-genetik bog'liqligi hamda grammatik tizimidagi uzviylikni ko'rsatadi. Natijada qadimgi turkiy yozma manbalarni funksional-semantik aspektda o'rganish tarixiy tilshunoslik, matn lingvistikasi va turkiy tillar sintaksisini tadqiq etishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etishi asoslandi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Kononov, A.N "Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв" – Moskva–Leningrad: AN SSSR, 1980.
2. Malov, S.Ye. "Памятники древнетюркской письменности" – Moskva: Nauka, 1951
3. Щербак, A.M. "Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков"– Leningrad: Nauka, 1977.
4. Tekin, Talat. Orhon Yazıtları. – Ankara: "Türk Dil Kurumu Yayınları"1998.
5. Раҳматуллаев, Ш. "Ҳозирги ўзбек адабий тили". – Тошкент: Университет, 2006
6. Ne'matov, H., Mahmudov, N. "O'zbek tili nazariy grammatikasi. Sintaksis". – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
7. Mardonova Lobar Umaraliyevna, & Xonimova Maryam. (2024). BUYUK ZAMONDOSHLAR, MANGU YASHAGAY. *PEDAGOGS*, *57*(1), 132–138.

8. Saidmuradova, S., & Madina, T. L. (2024). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI POETIKASI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 147-152.
9. Xurramovna Q. G., Donaboyevna S. M. " Layli va Majnun" dostonida onomastik birliklar //INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY. – 2025. – T. 2. – №. 5. – C. 157-158.
10. Xurramovna, Q. G., & To'raqulovna, D. M. (2025, December). "FARHOD VA SHIRIN" DOSTONIDAGI ONOMOSTIK BIRLIKLARNING BADIIY-POETIK AHAMIYATI. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SUPPORT OF MODERN SCIENCE AND INNOVATION.* (Vol. 1, No. 5, pp. 58-61).
11. Sayfullayev, N. (2023). TERMS ARE AN INDIVIDUABLE WEALTH OF OUR LANGUAGE. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, *10*(10), 168-170.
12. Komilovna M. S. Hydronims Formed by the Method of Syntactic and Transonimization //World Bulletin of Social Sciences. – T. 37. – C. 16-18.
13. Dilshoda, A., Dilfuza, T., Muxlisa, M., & Dildora, A. (2025). MAXTUMQULI SHE'RIYATIDA HAYOTIYLIK. SHOKH LIBRARY, 1(11).
14. Abdurashidovich M. A. LINGUISTIC APPROACH TO NESTED DICTIONARIES AND THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT //Multidisciplinary and Multidimensional Journal. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 144-147.
15. Farida, X., To'xtayeva, D., Murtazayeva, M., & Abdurahmonova, D. (2025). "LISON UT-TAYR" DOSTONINING BOBLAR BO 'YICHA TASNIFI. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, *17*(02), 117-121.

16. Najibullo, S., & Manzura, B. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES [J]. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, *11*(02).
17. Raimnazarova Nasiba Xoliyarovna, Abduhakimova Shahlo Shuxratjon qizi. (2026). INGLIZ TILI SINFLARIDA O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'ZARO HAMKORLIGI NAZARLARI: DUXTAT TAHLILI. *Efiopiya xalqaro ko'p tarmoqli tadqiqotlar jurnali* , *13* (03), 1266–1270.
18. Iboralarni uslublarga ajratish mezonlari: nazariy va amaliy yondashuv (frazeologik birliklar stilistik tahlili asosida). (2025). *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY*, *2*(6), 12-16.
19. Zafariddin, Temirov, and Xujanova Nasiba. "The Triumph of Light Over Darkness." *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol. 33, 20 Feb. 2025, pp. 34-37.